

УДК 347.91/.95

Встановлення факту проживання разом із спадкодавцем на час відкриття спадщини

Б. В. Санін,

аспірант відділу юрисдикційних форм правового захисту суб'єктів приватного права НДІ приватного права і підприємництва НАПрН України

Досліджується питання встановлення факту проживання разом із спадкодавцем на час відкриття спадщини. Здійснено аналіз законодавства у цій сфері та судової практики. Розглянуто питання фактичного прийняття спадщини. Розкрито співвідношення факту проживання разом із спадкодавцем на час відкриття спадщини з фактом прийняття спадщини. Досліджено критерії фактичного прийняття спадщини за законодавством зарубіжних країн. Основну увагу приділено процесуальним особливостям встановлення факту проживання разом із спадкодавцем на час відкриття спадщини.

Ключові слова: спадкодавець, спадщина,

Санін Б.В. Установление факта проживания вместе с наследодателем на момент открытия наследства

Исследуются вопросы установления факта проживания вместе с наследодателем на момент открытия наследства. Осуществлен анализ законодательства и судебной практики. Рассмотрены вопросы фактического принятия наследства. Раскрыто соотношение факта проживания вместе с наследодателем на момент открытия наследства и факта принятия наследства. Исследованы критерии фактического принятия наследства за законодательством зарубежных стран. Основное внимание уделено процессуальным особенностям установления факта проживания вместе с наследодателем на момент открытия наследства.

Ключевые слова: наследодатель, наследство.

Sanin Bohdan. Establishing the fact of residence with the testator at the time of opening the inheritance

In a scientific article explores the problems of establishing the fact of residence together with the testator at the time of opening of the inheritance. The analysis of the legislation and judicial practice. The problems of the actual acceptance of the inheritance. Demarcated establishing the fact of residence of the testator at the time of opening of the inheritance and the inheritance of fact. Investigated the actual criteria for the inheritance under the laws of foreign countries. The focus is on the procedural peculiarities of establishing the fact of living together with the testator at the time of opening of the inheritance.

Key words: testator, inheritance.

Встановлення факту проживання разом із спадкодавцем на час відкриття спадщини не закріплено окремо у ст. 256 ЦПК України і може здійснюватися в силу ч. 2 цієї статті, згідно з якою в судовому порядку можуть бути встановлені також інші факти, від яких залежить виникнення, зміна або припинення особистих чи майнових прав фізичних осіб, якщо законом не визначено іншого порядку їх встановлення. Судова практика у цій сфері неоднорідна, адже нерідко до суду звертаються заявники як для встановлення факту прийняття спадщини, так і для встановлення факту проживання разом із спадкодавцем на час відкриття спадщини. Це зумовлено дещо іншим підходом законодавця до закріплення способів прийняття спадщини у ЦК України порівняно із ЦК УРСР. Так,

згідно із ст. 549 ЦК УРСР визначалося, що спадкоємець прийняв спадщину: 1) якщо він фактично вступив в управління або володіння спадковим майном; 2) якщо він подав державній нотаріальній конторі за місцем відкриття спадщини заяву про прийняття спадщини. Фактичне прийняття спадщини спадкоємцем, який постійно проживав разом із спадкодавцем на час відкриття спадщини, не є чітко виписаним у ЦК України, в якому відсутні вимоги до такого прийняття і, як результат, у разі відмови нотаріуса видати свідоцтво про право на спадщину виникає потреба у зверненні до суду за встановленням відповідного факту. При цьому в Постанові Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про спадкування» (далі - Постанова) звернено увагу на можливість встановлення факту прийняття спадщини у судовому порядку лише щодо спадщини, яка відкрилася до 1 січня 2004 року¹. Це зумовлює важливість дослідження питання для реалізації прав фізичних осіб.

Проблеми встановлення фактів, що мають юридичне значення, були і залишаються предметом дослідження вітчизняних та зарубіжних вчених-процесуалістів, зокрема С.С. Бичкової, П.Ф. Єлісейкіна, С.Я. Фурси, Є.І. Фурси, Д.М. Чечота, М.Й. Штефана та ін. Проте низка питань теоретичного і практичного характеру залишаються невирішеними чи дискусійними.

Згідно з ч.1 ст.1296 ЦК України спадкоємець, який прийняв спадщину, може одержати свідоцтво про право на спадщину. З цієї норми випливає, що прийняття спадщини має важливе практичне значення: з ним пов'язана можливість оформлення права власності на спадкове майно шляхом видачі нотаріусом правовстановлюючого документа – свідоцтва про право на спадщину та реєстрації, у випадках, визначених законом, прав на неї (наприклад, на нерухоме майно). Належне оформлення права власності на спадкове майно шляхом одержання відповідного свідоцтва сприяє більш повній реалізації прав спадкоємця, як власника, та їх захисту від посягань третіх осіб. ЦК України не встановлює строку для видачі свідоцтва про право на спадщину. Згідно з пп. 4.10 п. 4 гл. 10 розд. 2 Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України² видача свідоцтва про право на спадщину спадкоємцям, які прийняли спадщину, жодним строком не обмежена. Тобто спадкоємець, який прийняв спадщину, може звернутися за видачею свідоцтва протягом будь-якого часу після закінчення строку, встановленого для прийняття спадщини. Особливе значення при цьому має факт постійного проживання спадкоємця на час відкриття спадщини разом із спадкодавцем, який підтверджує фактичне прийняття спадщини і має бути доведений спадкоємцем нотаріусу. І лише у разі відмови останнього у видачі свідоцтва про право на спадщину може слідувати звернення до суду для встановлення факту такого проживання. Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ звертає увагу на те, що необґрунтованою є практика місцевих судів щодо визнання поважності причин пропуску строку подання заяви про прийняття спадщини фактичним користуванням і володінням майном спад-

¹ Про судову практику у справах про спадкування: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 30.05.2008 № 7 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>

² Про затвердження Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України: Наказ Міністерства юстиції України від 22.02.2012 № 296/5 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>

кодавця або ж проживанням із спадкодавцем на час відкриття спадщини. В останньому випадку зазначені обставини є підставою для звернення з позовом або заявою (в залежності від наявності або відсутності спору щодо спадкового майна) про встановлення факту постійного проживання разом зі спадкодавцем на час відкриття спадщини, а не з позовом про надання додаткового строку для прийняття спадщини (п.2 Листа Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 16.05.2013 р. (далі – лист ВССУ)³.

Як бачимо, законодавець висунув вимогу про обов'язковість постійного проживання спадкоємця разом із спадкодавцем на час відкриття спадщини, що ставить прийняття спадщини у такому випадку в залежність від факту спільного постійного проживання вказаних осіб. Як впливає із п. 3.22 Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, у разі відсутності у паспорті спадкоємця відмітки про реєстрацію його місця проживання доказом постійного проживання із спадкодавцем можуть бути: довідка житлово-експлуатаційної організації, правління житлово-будівельного кооперативу, відповідного органу місцевого самоврядування про те, що спадкоємець на день смерті спадкодавця проживав разом із цим спадкодавцем.

У пп. 4.14 п.4 гл.10 розд. 2 Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України зазначено обов'язок нотаріуса перевірити факт прийняття спадщини у встановлений законом спосіб. Так, у разі фактичного прийняття спадщини необхідно підтвердження факту спільного проживання із спадкоємцем. О.В. Коротюк звертає увагу на те, що в разі фактичного прийняття спадщини спадкоємець не повинен подавати нотаріусу заяву про її прийняття. Він звертається до нотаріуса із заявою про отримання свідоцтва про право на спадщину. Згідно з пп. 4.11 п. 4 гл. 10 розд. 2 Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України для спадкоємця, який постійно проживав разом із спадкодавцем на момент відкриття спадщини, заява про видачу свідоцтва про право на спадщину є первинним документом, на підставі якого заводиться спадкова справа. Важливо, що допущення нотаріусом порушень при встановленні фактичного прийняття спадщини може тягнути за собою недійсність свідоцтва про право на спадщину. Наприклад, рішенням Турківського районного суду Львівської області від 21.01.2008 р. у справі № 2-5/08 визнано недейсним свідоцтво про право на спадщину за законом з підстав виявлення судом помилки нотаріуса щодо встановлення факту спільного проживання спадкоємця зі спадкодавцем на момент смерті, тобто фактичного прийняття спадщини⁴.

У п. 23 Постанови звернено увагу на те, що якщо постійне проживання особи зі спадкодавцем на час відкриття спадщини не підтверджено відповідними документами, у зв'язку із чим нотаріус відмовив особі в оформленні спадщини, спадкоємець має право звернутися до суду із заявою про встановлення факту постійного проживання зі спадкодавцем на час відкриття спадщини, а не про встановлення факту прийняття спадщини. Така позиція Верховного Суду

³ Про судову практику розгляду цивільних справ про спадкування: лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 16.05.2013 № 24-753/0/4-13. [Електронний ресурс] . – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>

⁴ Коротюк О. В. Науково-практичний коментар Закону України «Про нотаріат» / Коротюк О.В. — Х.: Право, 2012. — С. 483.

України є обґрунтованою, адже прийняття спадщини в аналізованій ситуації залежить від факту постійного проживання зі спадкодавцем, і саме від цього факту залежить виникнення спадкових прав спадкоємця. Однак формулювання позиції Верховного Суду України не зовсім чітке і створює підґрунтя для не зовсім правильного розуміння судами норм ЦК України про способи прийняття спадщини. Наприклад, у рішенні від 08.04.2013 р. Дніпропетровський районний суд Дніпропетровської області відмовив у встановленні факту прийняття заявниками спадщини після смерті матері. Суд приходив до в цілому правильного висновку, що встановлення факту прийняття спадщини для заявниць не впливає на виникнення у них права на спадкування після смерті їх батька. Але в обґрунтуванні своєї позиції суд, посилаючись, з-поміж іншого, на вищезгадану Постанову, зазначає, що «діючим Цивільним кодексом України не передбачено здійснення права на спадкування шляхом фактичного прийняття спадщини»⁵. Дійсно, норми ЦК України не відтворюють положення ЦК УРСР про фактичне прийняття спадщини, але положення ч.3 ст.1268 ЦК України якраз і закріплюють такий спосіб її прийняття, як фактичне: спадкоємцю, який постійно проживав із спадкодавцем на час відкриття спадщини, не потрібно вчиняти жодних юридичних дій для її прийняття – сам факт його постійного проживання і віднесення до числа спадкоємців є достатнім для виникнення юридичних наслідків у формі прийняття спадщини. Цей факт, за загальним правилом, перевіряється нотаріусом, є підтвердженням прийняття спадщини і, будучи доведеним належними документами (паспорт із відміткою про реєстрацію за місцем проживання тощо), є підставою для видачі свідоцтва про право на спадщину. В разі, якщо нотаріус відмовить у видачі такого свідоцтва, цілком правильним буде звернутись до суду: у разі відсутності спору про право – в порядку окремого провадження, за наявності спору – в порядку позовного провадження.

ЦК України не містить положень, які б визначали критерії фактичного прийняття спадщини, що, на нашу думку, і провокує різночитання його положень. Водночас у законодавстві пострадянських країн відповідні норми закріплені. Так, у ЦК РФ міститься примірний перелік дій, які підтверджують фактичне прийняття спадщини. Згідно з ч. 2 ст. 1153 ЦК РФ визнається, поки не доведено інше, що спадкоємець прийняв спадщину, якщо він здійснив дії, що свідчать про фактичне прийняття спадщини, зокрема, якщо спадкоємець: вступив у володіння чи управління спадковим майном; вжив заходів щодо охорони спадкового майна, захисту його від посягань чи претензій третіх осіб; здійснив за свій рахунок витрати на утримання спадкового майна, оплатив за свій рахунок борги спадкодавця чи отримав від третіх осіб належні спадкодавцю грошові кошти⁶. Аналогічний перелік закріплено у ЦК Республіки Казахстан (ч. 2 ст. 1072-1)⁷ та майже ідентичний – у ЦК Республіки Білорусь (за винятком такої дії, як вступ у володіння чи управління спадковим майном (ч. 2 ст. 1070 ЦК

⁵ Єдиний державний реєстр судових рішень України. – Справа № 20-175/289/13-ц [Електронний ресурс] . – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>

⁶ Гражданский кодекс Российской Федерации. – Официальный интернет-портал правовой информации [Електронний ресурс] . – Режим доступу: <http://pravo.fso.gov.ru>

⁷ Гражданский кодекс Республики Казахстан [Електронний ресурс] . – Режим доступу: <http://online.zakon.kz>

Республіки Білорусь)⁸. Такий перелік не є вичерпним, що є цілком обґрунтованим, адже охопити все коло можливих дій, що свідчили б про фактичне прийняття спадщини, неможливо. Виходячи із наведених положень цивільного законодавства РФ, Республіки Білорусь та Республіки Казахстан, зрозумілим є дослідження у правовій літературі цих країн питань, пов'язаних із встановленням саме факту прийняття спадщини. Адже факт спільного постійного проживання не є визначальним для прийняття спадщини, а має «допоміжний» характер. Однак вони становлять науковий інтерес і для українських вчених, позаяк дозволяють сформулювати об'єктивне бачення прогалин у національному законодавстві, способів захисту прав спадкоємця тощо. Так, досить давньою є дискусія про те, в якому порядку може захистити свої інтереси заявник у випадку, якщо нотаріальний орган відмовляє йому у видачі свідоцтва про право на спадщину через недостатність доказів, які б підтвердили факт прийняття спадщини, попри їх надання. Д.М. Чечот вважав, що заявник вправі звернутися до суду зі скаргою на дії нотаріуса, чи із заявою про встановлення факту прийняття спадщини. Вибір способу захисту повинен залежати від обставин справи. Якщо спадкоємець надав нотаріусу документи, що підтверджують факт прийняття спадщини, але останній не довіряє наданим документам і не видає свідоцтва про право на спадщину, то спадкоємець може оскаржити дії нотаріуса. Якщо ж спадкоємець не може надати необхідні документи, а має лише показання свідків, він може просити суд про встановлення факту прийняття спадщини⁹. Вважаємо цю позицію цілком обґрунтованою із тим лише застереженням, що, з урахуванням ч.3 ст.1268 ЦК України, заявнику слід просити встановити саме факт проживання разом із спадкодавцем на час відкриття спадщини.

Справа про встановлення факту постійного проживання разом із спадкодавцем на час відкриття спадщини буде підвідомча суду в разі дотримання таких умов: заявник є спадкоємцем померлого спадкодавця; у заявника відсутні документи, що підтверджують факт постійного проживання із спадкодавцем на час відкриття спадщини (згідно з п.3.22 Порядку); нотаріус відмовив спадкоємцю у видачі свідоцтва про право на спадщину.

Якщо судом буде встановлено, що заявник не звертався до нотаріуса для встановлення такого факту в порядку, визначеному нотаріальним законодавством, то заява має бути залишена без розгляду. П.Ф. Єлісейкін вважав, що при встановленні судом наявності у заявника необхідних документів йому повинно бути відмовлено у прийнятті заяви про встановлення факту прийняття спадщини у зв'язку з наявністю у нього можливості встановлення цього факту в адміністративному (нотаріальному) порядку¹⁰. Нині така позиція не зовсім втратила значення, адже згідно з ч.1 ст. 258 ЦПК України у заяві про встановлення факту має бути зазначена і неможливість одержання або відновлення документів, що засвідчують факт. Отже, якщо заявник не звертався попередньо до нотаріуса за видачею свідоцтва про право на спадщину, суд повинен відмовити у відкритті

⁸ *Гражданский кодекс Республики Беларусь* [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://pravo.kulichki.com/vip/gk/>

⁹ *Чечот Д.М. Неисковые производства / Чечот Д.М.* — М.: Юрид. литература, 1973. — С. 168.

¹⁰ *Елисейкин П.Ф. Судебное установление фактов, имеющих юридическое значение / Елисейкин П.Ф.* — М.: Юрид. литература, 1973. — С. 117.

провадження, а якщо така обставина з'ясувалася після відкриття провадження – залишити заяву без розгляду.

Для розгляду аналізованої категорії справ характерні певні особливості. Так, заявником у цій категорії справ можуть виступати особи, які є спадкоємцями (за законом чи за заповітом), які постійно проживали зі спадкодавцем.

Як впливає із ч.1 ст.257 ЦПК України, заява фізичної особи про встановлення факту, що має юридичне значення, подається до суду за місцем її проживання, а загальні вимоги до її змісту впливають із ст.258 ЦПК України.

Окремо слід звернути увагу на те, що у заяві про встановлення факту постійного проживання на час відкриття спадщини разом із спадкодавцем має бути відображено наступне:

- обставини прийняття спадщини: вид майна, місце і час, спосіб прийняття спадкоємцем;
- причини неможливості встановлення факту постійного проживання на час відкриття спадщини разом зі спадкодавцем в нотаріальному порядку – відсутність необхідних письмових доказів;
- мета встановлення юридичного факту – отримання свідоцтва про право на спадщину;
- сам факт, який підлягає встановленню, має бути чітко визначений, а саме: факт проживання разом із спадкодавцем на час відкриття спадщини.

У цій категорії справ особливе значення мають письмові докази, які не завжди можуть бути отримані заявником. Однак згідно з ч. 2 ст.258 ЦПК України до заяви додаються докази, що підтверджують викладені в заяві обставини, і довідка про неможливість відновлення втрачених документів. При неможливості відразу долучити всі необхідні докази заявник може клопотати перед судом про їх витребування.

Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ вказує, що слід звернути увагу на наявність у матеріалах справи обґрунтованої постанови про відмову нотаріуса у вчиненні нотаріальної дії, зокрема, відмови у видачі свідоцтва про право на спадщину (п.1 Листа ВССУ).

Дата смерті спадкодавця або оголошення його померлим, підтверджена належним чином (наприклад, свідоцтвом про смерть, рішенням суду), є часом відкриття спадщини (ч.2 ст.1220 ЦК України), і факт постійного проживання станом саме на цю дату повинен встановити суд.

У процесі доказування у відповідній справі, зокрема, необхідно з'ясувати такі відомості у нотаріуса: чи заведено спадкову справу після смерті спадкодавця; який склад спадкового майна; якими особами після смерті спадкодавця подано заяви про прийняття або відмову у прийнятті спадщини; чи є відомості про інших осіб, покликаних до спадкування.

Окрім зазначених, можуть з'ясуватися й інші відомості, що мають значення для конкретної справи. Відсутність чи неповнота інформації за вказаними обставинами може призвести до того, що будуть встановлені факти, встановлення яких насправді пов'язано із спором про право на спадкове майно. Вважаємо, що здійснення вказаних дій можливе судом як на підставі відповідного клопотання заявника, так і з власної ініціативи (ч.2 ст.235 ЦПК України).

Також важливим є вирішення питання про встановлення кола заінтересованих осіб. У більшості випадків ними є інші спадкоємці. У певних випадках, з урахуванням ст.1277 ЦК України, коли є підстави вважати, що спадщина може бути визнана відумерлою, доречно до кола заінтересованих осіб включати і відповідний орган місцевого самоврядування. Нерідко до участі у справі залучають нотаріуса, який відмовив у видачі свідоцтва на право на спадщину. Такий підхід видається неправильним, адже нотаріус не є матеріально зацікавленою у результаті розгляду справи особою, і суд не розглядає питання незаконності його дій, а всю необхідну для вирішення справи інформацію можна у нотаріуса витребувати. Окрім того, його можна викликати до суду в якості свідка, і його показання будуть оцінені судом в якості одного із доказів.

За результатом розгляду справи суд може ухвалити рішення про встановлення факту постійного проживання із спадкодавцем на час відкриття спадщини чи про відмову у встановленні цього юридичного факту. Як впливає із ст. 259 ЦПК України, у рішенні суду повинні бути зазначені відомості про факт, встановлений судом, мету його встановлення, а також докази, на підставі яких суд установив цей факт.

Рішення про встановлення факту прийняття спадщини, як впливає із ч.2 ст.259 ЦПК України, є підставою для видачі спадкоємцю свідоцтва про право на спадщину. В разі, якщо судом було встановлено наявність спору про право, заява має бути залишена без розгляду і заявник може звернутися до суду з відповідним позовом, наприклад, про визнання права власності на спадкове майно. Це відповідає ч.4 ст.256 ЦПК України, відповідно до якої суддя відмовляє у відкритті провадження у справі, якщо із заяви про встановлення факту, що має юридичне значення, вбачається спір про право, а якщо спір про право буде виявлений під час розгляду справи, – залишає заяву без розгляду.